

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या स्वच्छता योजना: एक आढावा

बालासाहेब सखाराम जोगदंड

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

र. भ. अट्टल कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, गेवराई

प्रस्तावना :

सुरक्षित स्वच्छता म्हणजे मानवी मलमुत्राची सुरक्षितरित्या विल्हेवाट, शौचालयाचा योग्य वापर आणि खुले शौचालय टाळण्याबरोबरच घन आणि द्रव्य कचऱ्याचे व्यवस्थापन होय. स्वच्छता सुविधा मध्ये वाढ केल्यामुळे पर्यावरणाला मदत होते आणि समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासा मध्ये योगदान दिले जाते. स्वच्छता सुविधा मध्ये सुधारणा करण्यासाठी राज्यात विविध योजना राबिवल्या जात आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) :

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) राज्यात 2 ऑक्टोबर, 2014 पासून राबिवण्यात येत आहे. या अभियानाचा कालावधी 2 ऑक्टोबर, 2019 (महात्मा गांधी यांची 150 वी जयंती) पर्यंत होता. ग्रामीण भागात स्वच्छता राखणे, उघडयावर मलविसर्जन करण्यास प्रतिबंध करणे, कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालये बांधणे व त्याचा निरंतर वापर करणे ही या अभियानाची उद्दिष्ट होती. या अभियानाद्वारे प्रत्येक घरासाठी शौचालय सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि देशास खुले हागणदारी मुक्त करणे, कचरा मुक्त करणे आणि कायर्क्षम घनकचरा व्यवस्थापन पध्दतीचा अवलंब करणे, यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले होते. या अभियानांतर्गत मुख्यत्वे घनकचरा व सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ग्रामपंचायतींना लोकसंख्येच्या निकषानुसार अनुदान देण्यात येत आहे. अभियानाच्या सुरवातीपासून जून ते नोव्हेंबर, 2019 पर्यंत एकूण 64.02 लाख कुटुंबांना वैयक्तिक शौचालये आणि 1.74 लाख कुटुंबांना सामुहिक / सार्वजनिक शौचालय सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली. राज्यामधील सर्व 34 जिल्हे, 351 पंचायत समिती आणि 27,668 ग्रामपंचायतीमध्ये 100 टक्के स्वच्छता लक्ष साध्य केले. या अभियानांतर्गत ऑगस्ट, 2019 पर्यंत एकूण 5,724.70 कोटी खर्च झाला. दि. 18 एप्रिल, 2018 रोजी राज्यास खुली हागणदारी मुक्त म्हणून घोषित करण्यात आले. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) च्या सुरवातीपासून ते दि. 11 नोव्हेंबर, 2019 पर्यंत एकूण 59.35 लाख वैयक्तिक

शौचालये आणि 1.07 लाख कुटुंबांना सामुहिक सार्वजनिक शौचालय सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली. सुविधा उपलब्ध नसलेली 10.5 लाख कुटुंबे आढळून आली त्यापैकी 10.4 लाख कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालयांची बांधकामे पूर्ण करण्यात आली आहेत. सन 2019-20 मध्ये सदर योजने अंतर्गत 709.26 कोटी निधी खर्च झाला. केंद्र निधी व्यतिरिक्त, राज्याने केलेल्या हागणदारी मुक्ततेच्या कामाकिरता केंद्र शासनाकडून सन 2018-19 पासून जागितक बँक कामगिरी आधारित प्रोत्साहन अनुदान निधी प्राप्त झाला असून त्याचा वापर मुख्यत्वे वैयक्तिक शौचालये बांधणाऱ्या लाभार्थ्यांना प्रोत्साहन निधी देण्याकिरता करण्यात आला असून या अंतर्गत 15 जानेवारी, 2021 पर्यंत 412.92 कोटी निधी खर्च झाला. खुली हागणदारी मुक्त आचरणाची शाश्वती आणि घन व द्रव्य कचरा व्यवस्थापन सुविधांची उपलब्धता याची सुनिश्चिती करण्यासाठी केंद्र शासनाने सन 2020-21 ते 2024-25 या कालावधीत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) -2 राबिवण्याच्या मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केल्या आहेत. अभियान अंतर्गत सन 2021-22 मध्ये नोव्हेंबर 125.96 कोटी रुपये खर्च झाला.

स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) :

स्वच्छ भारत अभियान च्या धर्तीवर शासनाने स्वच्छ महाराष्ट्र अभियानाला सुरुवात केली राज्यातील सर्व शहरे ओडीएफ करणे, आरोग्यदायी स्वच्छतेच्या सवयीतील बदल सुनिश्चित करून घनकचऱ्याचे मलनिःसारणाचे शास्त्रोक्त पध्दतीने व्यवस्थापन करणे हे या अभियानाचे उद्दिष्ट आहेत. दि. 2 ऑक्टोबर, 2017 रोजी नागरी महाराष्ट्र खुली हागणदारी मुक्त म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. माहे नोव्हेंबर, 2021 पर्यंत राज्यातील 384 शहरांपैकी 171 शहरे ओडीएफ + आहेत, 212 शहरे ओडीएफ ++ आहेत आणि एक शहर वॉटर + झाले आहे. शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या मलविसर्जनावर प्रकिया करण्याकिरता राज्यस्तरावर धोरण राबिवणारे महाराष्ट्र हे अग्रणी राज्य आहे. शासनाने एकूण 311 नागरी स्थानिक स्वराज्यसंस्था मध्ये मैला प्रकिया केंद्र उभारण्यास मान्यता दिली आहे. त्यापैकी 189

शहरात केंद्र पूर्ण झाले असून प्रत्यक्ष वापराने सुरुवात झाली व उर्वरित मैला प्रकिया केंद्रचे बांधकाम सुरु आहे. जनगणना 2011 नुसार एकूण 8,99,741 नागरी कुटुंबांना त्यांच्या आवारात शौचालय सुविधा उपलब्ध नव्हती. स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतर्गत नोव्हेंबर, 2020 पर्यंत नागरी भागात 7.10 लाख कुटुंबांसाठी शौचालये बांधण्यात आली व त्यासाठी 852 कोटी खर्च झाला. केंद्र शासनाने 1 ऑक्टोबर, 2017 रोजी राज्यातील 384 शहरे खुली हागणदारी मुक्त घोषित केली असून त्यापैकी डिसेंबर, 2020 पर्यंत 226 शहरे खुली हागणदारी मुक्त + (ओडीएफ+) व 117 शहरे खुली हागणदारी मुक्त ++ (ओडीएफ++) झाली आहेत.

स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-

राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)- 2020 मध्ये देशातील एकूण 4,242 नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थानी भाग घेतला व त्यापैकी 384 सहभागी शहरे राज्यातील होती. सलग तिसऱ्या वर्षी राज्याला सर्वोत्कृष्ट कामगिरी करणारे राज्य म्हणून घोषित करण्यात आले व राज्यातील 14 शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त झाला. देशातील पहिल्या 100 अमृत शहरांमध्ये राज्यातील 31 शहरांचा समावेश होता. पहिल्या 100 बिगर अमृत शहरांमध्ये राज्यातील 60 शहरांचा समावेश होता. राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)- 2021 मध्ये देशातील एकूण 4,374 नागरी स्थानिक स्वराज्यसंस्थानी भाग घेतला व त्यापैकी 396 सहभागी शहरे राज्यातील होती. राज्याला द्वितीय सर्वोत्कृष्ट कामगिरी करणारे राज्य म्हणून घोषित करण्यात आले व राज्यातील 21 शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार घोषित झाला. देशातील पहिल्या 100 अमृत शहरां मध्ये राज्यातील 37 शहरांचा समावेश होता. पहिल्या 100 बिगर अमृत शहरांमध्ये राज्यातील 56 शहरांचा समावेश होता.

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी) :

राज्यात दररोज सरासरी 22,317 मे. टन कचरा निर्माण होतो, त्यापैकी 99.5 टक्के कचरा दारोदारी जाऊन गोळा केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी 96 टक्के कचरा हा ओल्या व सुक्या स्वरूपात वर्गीकृत केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी 87 टक्के कचऱ्यावर प्रकिया केली जाते. वर्गीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रीय पध्दतीने प्रकिया करून कंपोस्ट खताची निर्मती केली जात असून त्याच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हिरत महासिटी कंपोस्ट' ब्रांड ची नोंदणी केली आहे.

राज्यातील एकूण 108 शहरांना कंपोस्ट खताच्या विक्रीसाठी 'हिरत महासिटी कंपोस्ट ब्रांड वापरण्यास परवानगी दिली आहे.

महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान:

नागरी पाणी पुरवठा, मलिन:सारण, शौचालय बांधकामे व घनकचरा व्यवस्थापनसाठी पर्याप्त व गुणवत्ता पूर्ण सेवा, किफायतशीर दरात उपलब्ध करून देणे व तांत्रिक, आर्थिक व व्यवस्थापकीय सुधारणा करणे हा महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान चा उद्देश आहे. शासनाने अभियाना अंतर्गत तांत्रिक, आर्थिक व प्रशासकीय सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने फायदेशीर सेवा शुल्क अंतर्गत पाणी पुरवठा व स्वच्छता किरता दर्जेदार सेवा सुरु केली आहे. अभियानाच्या सुरुवातीपासून (2008-09) ते ऑक्टोबर, 2020 पर्यंत पाणी पुरवठा व मलिन:सारणाच्या 1,208.88 कोटी खर्चाच्या 258 कामांना प्रशासकीय मंजूरी देऊन 916.15 कोटी निधी वितरीत केला. सन 2019-20 मध्ये 27.89 कोटी, सन 2020-21 मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत 5.53 कोटी खर्च केला ऑक्टोबर, 2021 पर्यंत पाणी पुरवठा व मलिन:सारणाच्या 1,264.15 कोटी खर्चाच्या 258 कामांना प्रशासकीय मंजूरी देण्यात आली. 925.91 कोटी निधी सन 2020-21 मध्ये वितरीत करण्यात आला आणि 9.31 कोटी निधी खर्च झाला तर सन 2021-22 मध्ये डिसेंबर पर्यंत 1.77 कोटी खर्च झाला.

स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) :

स्वच्छ भारत अभियानाच्या धर्तीवर 2 ऑक्टोबर, 2019 पर्यंत राज्यातील सर्व शहरे खुली हागणदारी मुक्त करणे, आरोग्यदायी स्वच्छ तेच्या सवयीतील बदल सुनिश्चित करून घन कचऱ्याचे व मलिन:सारणाचे शास्त्रोक्त पध्दतीने व्यवस्थापन या उद्देशाने राज्य शासनाने स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान दि.15 मे, 2015 रोजी सुरुवात केली. या अभियाना अंतर्गत 7.09 लाख कुटुंबांसाठी शौचालये बांधण्यात आली. डिसेंबर, 2020 पर्यंत राज्यातील 46 शहरांना ओडीएफ दर्जा, 217 शहरांना ओडीएफ+ दर्जा व 116 शहरांना ओडीएफ++ दर्जा घोषित झाला. शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या मैलावर प्रकिया करण्याकिरता धोरण राबिवणारे महाराष्ट्र हे एक अग्रणी राज्य आहे. राज्य शासनाने एकूण 311 नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था मध्ये मैला प्रकिया केंद्र उभारण्यास मान्यता दिली आहे. त्यापैकी 148 शहरात प्रत्यक्ष कामास सुरुवात झाली व उर्वरित मैला प्रकिया केंद्राचे बांधकाम सुरु आहे.

गंदगी मुक्त भारत मोहीम :

केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार राज्याच्या ग्रामीण भागात दि.8 ऑगस्ट ते 15 ऑगस्ट, 2020 या कालावधीत गंदगी मुक्त भारत स्वच्छता मोहीम राबिवण्यात आली. या मोहिमे अंतर्गत राज्यास तृतीय पुरस्कार प्राप्त झाला.

सामुदायिक शौचालय अभियान -2020

कोविड-19 महामारीच्या कालावधीत मोठ्या प्रमाणात कामगार/ मजुरांनी त्यांच्यानिवासी गावी स्थलांतर केल्यामुळे त्यांना आरोग्याच्या दृष्टीने स्वच्छता विषयक महत्वाच्या सोयी-सुविधा असणे आवश्यक झाले. ग्रामीण भागात सामुदायिक शौचालय स्वच्छता संकुल उभारणे हे स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) चे महत्वाचे घटक असून केंद्र शासनाने दि.15 जून ते 15 सप्टेंबर, 2020 या तीन महिन्यांच्या कालावधीत सामुदायिक शौचालय अभियान राबिवले. या अभियाना अंतर्गत जिल्ह्यातील आणि गावातील सामुदायिक शौचालयांची बांधणी व देखभालीची कामे करण्यास चालना देण्यात आली. या अभियानाअंतर्गत राष्ट्रीय स्तरावर देशातील सर्व ग्रामपंचायती मधून भंडारा व यवतमाळ या दोन जिल्हातील ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे द्वितीय व तृतीय पुरस्कार, सर्व जिल्ह्यामधून जळगाव जिल्ह्याला तृतीय पुरस्कार व राज्याला द्वितीय पुरस्कार प्राप्त झाले.

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी):

शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या 100 टक्के कचऱ्याचे, कचरा निर्मितीच्या जागीच ओला व सुका कचरा असे विलगीकरण करण्यासाठी राज्यात दि. 1 मे, 2017 पासून 'कचरा लाख मोलाचा' ही मोहीम व्यापक स्वरूपात राबिवण्यात येत

आहे. राज्यात दररोज सरासरी 22,081 मे. टन कचरा निर्माण होतो, त्यापैकी 96 टक्के कचरा दारोदारी जावून गोळा केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्या पैकी 88 टक्के कचरा हा ओल्या व सुक्या स्वरूपात विलगीकृत केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी 75 टक्के कचऱ्यावर प्रक्रिया केली जाते. राज्यातील सवर्च 396 शहरांमध्ये कचऱ्याचे विलगीकरण करण्याची प्रक्रिया सुरु करण्यात आली आहे.

विलगीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करून कंपोस्ट खताची निर्मिती केली जाते. व त्याच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हिरत महासिटी कंपोस्ट' ब्रांड नोंदणी केली आहे. राज्यातील एकूण 95 शहरांना कंपोस्ट खताच्या विक्रीसाठी 'हिरत' 'हिरत महासिटी कंपोस्ट ब्रांड वापरण्यास परवानगी दिली आहे. शासनाने घन कचरा व्यवस्थापनसाठी 3,138 कोटी मंजूर केले आहेत.

संदर्भ :

1. लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, ऑक्टोबर २०१५
2. योजना, अंक ९, सप्टेंबर २०१४
3. <http://mls.org.in>
4. <https://mahades.maharashtra.gov.in/publications.do?pubId=ESM>
5. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२१-२०२२
6. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०-२०२१
7. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१९-२०२०